

Elemzések és gondolatok az individuumszociológiáról

Interjú Danilo Martuccellivel

Replika: Magyarországon az individuumszociológiák paradigmája majdnem teljesen ismeretlen. Hogyan tudná jellemezni ezt az új irányzatot, illetve kialakulását és kontextusát?

Danilo Martuccelli: Az individuumszociológiák irányzatához köthető szociológusok közös problematikája egy történeti hipotézis felállításában rejlik, miszerint a szociológia feladata hosszú ideig a társadalmi jelenségek értelmezése, azok társadalmi osztályok szintjére történő lefordítása volt. Ebből következően a szociológia kettős gondolatmenetet alakított ki; akár a szociológiaelmélet, akár a közigazgatás szemszögéből vizsgáljuk. Az egyik oldalon található az – elsősorban a társadalmi osztályok és a foglalkoztatási kategóriák szerinti – osztályhelyzet, amelynek alapvetően magyarázó funkciója volt. A másik oldalon a magyarázni kívánt cselekvések és gyakorlatok. Az individuumszociológiák célja – adott esetben nagyon eltérő hangsúlyokkal ugyan – annak kimondása, hogy mostantól maga az individuum válik a szociológiai elemzések kiemelt szereplőjévé. Ez azt jelenti, hogy a szociológia célkitűzése abban áll, hogy egy adott társadalom lényeges tétjeit az egyéni tapasztalat szintjére lefordítsa. Márpedig azáltal, hogy a szociológia közönsége ilyen módon megváltozik, a társadalmi osztályok többé nem szolgálhatnak számunkra elsődleges analitikus eszközként. A társadalmi osztályok megszűnnek a társadalom alapértelmezett egységei lenni. Azáltal pedig, hogy a címzett és az elemzési eszköz az individuum lesz, a szociológia művelésének módja szükségszerűen átalakul. Ez képezi a gerincét ezeknek az újfajta eljárásoknak. Ez nyilvánvalóan nem azt jelenti – fölösleges is lenne egy ilyen vita lefolytatása – hogy nincsenek többé társadalmi osztályok, vagy nincsenek társadalmi egyenlőtlenségek. Azonban a társadalmi osztályok többé nem maguktól értetődő közvetítők, amiknek segítségével az egyének a társadalmi problémákat megragadják. Hanem mostantól mindannyian, magából a saját egyéni tapasztalatból kiindulva próbáljuk megérteni a társadalmi jelenségeket. Ez a fontos szemléletbeli váltás a szociológia megújításának szükségességét vonja maga után.

Az interjút készítette: Szépe András.

Replika: Tehát ez a problematika köti össze ezeket a szerzőket?

D. M.: Hatalmas különbségek figyelhetők meg azon belül, amit François de Singlyvel „individuumszociológiának” nevezünk, de ez az alapvető helyzetleírás közös ezekben a szociológusokban.

Replika: Kik a legfontosabb szerzői ennek a paradigmának? Beszélhetünk egyáltalán paradigmáról?

D. M.: Ha az a kérdés, hogy ez egy iskola-e, akkor a válaszem: nem. Inkább egyfajta közös érdeklődésről beszélhetünk, amely egyébként nagyon különböző módokon nyilvánulhat meg. Most eltekintek az Egyesült Államoktól, és csak néhány európai országra koncentrálok. Ha csak Anglia, Németország és Franciaország példáját vesszük, akkor azt látjuk, hogy az egyes nemzeti sajátosságok nagyon szembeötlőek. Németországban ez a megközelítés az individualizáció téziséhez köthetően a 80-as évektől kezd teret hódítani, ahogyan azt Beck, illetve egyéb – nemzetközileg kevésbé ismert – szociológusok kidolgozták. Ők arra koncentrálnak, hogyan változnak az individuumokat megformáló intézmények által alkalmazott módszerek. (Ez az, amit Beck – Talcott Parsons terminusát kölcsönvéve – „intézményi individualizmusnak” nevez.) Különös hangsúlyt fektetnek arra, hogy a – Beck fogalmával – második modernitás intézményei egyre erőteljesebb individualizációs elvárásokat fogalmaznak meg az egyénekkel szemben. Az angol szociológia esetében a 90-es években Bauman és Giddens vagy Scott Lash munkái a legismertebbek. Azt vizsgálják – olykor Beck munkáival összefüggésben –, hogyan formálódnak az egyének egy olyan társadalomban, amely a reflexivitás (az önmagára való reflektálás értelmében) egyre növekvő igényét támasztja velük szemben. Végül is azt mondhatjuk, hogy az angol szociológusok az „agency” elméletét helyezik az individuumszociológia középpontjába. Franciaországot illetően a kezdetek a 80-as évekre tehetőek. Majd a 90-es és a 2000-es évek során kristályosodik ki az individuumszociológiák terminusa körül ez az újfajta érdeklődés – hangsúlyozom nem iskola –, amely alapvetően két irányba indul el. Egyesek inkább Pierre Bourdieu kritikai munkáját kívánják továbbvinni, ahol a cselekvők eltérő szocializációjára helyezik a hangsúlyt. Mások inkább történeti perspektívába helyezik a kérdést és az intézmények, illetve a strukturális próbák – amelyekkel a társadalom szembesíti az egyéneket – szintjén lejátszódó változásokat emelik ki. Itt tehát egy olyan közös érdeklődésről (és nem iskoláról) van szó, amely eltérő képet mutat aszerint, hogy Angliáról, Németországról vagy Franciaországról van-e éppen szó.

Replika: Franciaországban kik a legfontosabb szerzők, és milyen szintű az egyes szerzők közötti együttműködés?

D. M.: Mint az Franciaországra jellemző, ritka az együttműködés a közös kutatások terén. Vannak közös olvasatok, zajlik egyfajta párbeszéd, de mivel iskoláról nem beszélhetünk, ezért az egyéni munka a meghatározó. Kik a legfontosabb szerzők? François de Singlyvel közösen írt könyvünkben, az *Individuumszociológiákban* megpróbálkoztunk a francia szerzők csoportosításával. Négy nagy csoportot hoztunk létre. Az elsőbe tartoznak azok a szociológusok, akiket épp az imént említettem, vagyis akik az intézményi individualizáció tézisével viszik tovább. Mindez azonban a kortárs francia szociológiában az individuum növekvő je-

lentségének hangsúlyozásával összhangban – az intézmények szintjén megfigyelhető változásokból kiindulva – történik. Itt azokra a foucault-i vonásokat mutató munkákra gondolhatunk, amelyeket Didier Fassin, illetve főleg Dominique Memmi készített. Ezek a munkák hasonlóak ahhoz a megközelítéshez, ahogy Ulrich Beck az individualizáció jelenségeit értelmezi, még ha nem is állnak élénk párbeszédben Beck munkáival. A szerzők második franciaországi csoportja, az ún. diszpozicionalista iskolával (*école dispositionnaliste*) hozható kapcsolatba. Ez az a csoport, amely Pierre Bourdieu munkásságát viszi tovább. A diszpozíció fogalmát alapul véve ezek a szociológusok azt próbálják kimutatni, hogy Bourdieu következtetéseivel ellentétben – a bourdieu-i habitusfogalom társadalmi osztályonként egységes – az egyes egyének különböző diszpozíciók együttesének összetett és ellentmondásos termékei.

Replika: Tehát a habitus fogalmát kritizálják?

D. M.: Valójában ez egyszerre kritika és továbbfejlesztés. Bourdieu-nél a habitus homogén fogalom. Ezek a szerzők pedig habitusokról vagy még inkább diszpozíciókról beszélnek, tehát többes számban használják a fogalmat. Itt két szerző kiemelkedően fontos. Jean-Claude Kaufmann és Bernard Lahire. A harmadik csoportba, folytatva a francia individuumszociológiákon belüli különböző megközelítésmódok felsorolását, azok a munkák tartoznak, amelyek az egyénhez az identitás fogalma felől közelítenek, akár a pszichoanalízissel szoros együttműködésben (mint a klinikai szociológia esetében, amelyet Vincent de Gaulejac fejlesztett ki), akár pedig a szimbolikus interakcionizmus kritikai olvasatán keresztül, ahol az egyén élete során a Másik szerepének mindvégig külön jelentősége van (itt természetesen François de Singly munkáira gondolok). Végül az utolsó, a negyedik csoport a tapasztalat és a történelmi változás szociológiája köré szerveződik. A társadalom azon felfogásáról, amely a társadalmat nagyjából egységesnek kezeli, és ahol nagyjából egy irányba mutató intézményi programokat találunk, áttérünk a társadalom azon felfogására, amelyben a társadalmat a különböző cselekvési logikák szétfeszítik, és a cselekvők rákényszerülnek, hogy egyéni tapasztalataikat ezen eltérő logikák mentén próbálják meg rendezni – François Dubet ebből kiindulva alkotja meg az individuumnak egy sajátos szociológiáját. Valamint, még mindig ennél a negyedik csoportnál maradva, említhetem nagyjából az elmúlt 15 évben írt saját munkáimat. Engem az foglalkoztat, hogy hogyan írhatunk le egy társadalmat azon standardizált próbák együttese által, amelyekkel a társadalom a cselekvőket szembesíti. Azzal a hipotézissel élek, hogy minden társadalom leírható próbák egy sajátos típusa alapján, és ezeken a közös próbákon keresztül jönnek létre az egyre egyedibb (*singularisé*) cselekvők.

Tehát az individuumszociológiák olyan közös érdeklődésben osztoznak, amely különböző irányokba fejlődik: az intézmények, a diszpozíciók, a kapcsolatok vagy a próbák középpontba helyezésével. De van valami, ami közös: annak a kritikai felismerése, hogy a szociológiának mostantól az egyénekhez kell szólnia, és az egyént – vagy az egyéni szintet – a szociológia analitikus eszközévé kell tenni.

Replika: Miként értelmezik szociológia és társadalom kapcsolatát? Véleményük szerint mi a szociológia mint tudomány hivatása?

D. M.: Ez egy nagyon találó kérdés. Azt gondolom, hogy az individuumszociológiákkal azonosuló vagy ahhoz kapcsolható szociológusok különböző válaszokat adnának. Ami engem

illet, a saját munkáim alapján tudom megválaszolni ezt a kérdést. Nyilvánvaló, hogy a szociológiát mint olyan tudományt, amely a 19. század végén, 20. század elején született, belülről feszíti egy alapvető feszültség: egyfelől a folyamatos és gyors változás érzése – a modernitás tapasztalata –, másfelől az igény, hogy egybefüggő és koherens értelmezését adja ezeknek a változásoknak. Utóbbi igényt sokáig a „társadalom” fogalmával sikerül kielégíteni. A társadalom fogalma egyébként azért is hatott ilyen erővel, mert a szociológia – anélkül, hogy ezt különösebb kritikai reflexió tárgyává tette volna – összekapcsolódott a nemzetállami kerektekkel. A társadalom gondolata tehát a szociológusoknak a modernitás során lezajló változások megértésére és a hozzá kapcsolódó bizonytalanság enyhítésére létrehozott találmánya. Természetesen ma is vannak szociológusok, akik ilyen értelemben vett makroszociológiát művelnek. Mindazonáltal számomra úgy tűnik, hogy – szembesülve azzal, hogy maguknak a cselekvőknek milyen nehézséget okoz, hogy továbbra is azonosuljanak az olyan nagycsoportokkal, mint amilyen a társadalom, a civilizáció vagy akár a társadalmi osztályok – feltétlenül szükséges új analitikus eszközök megalkotása annak érdekében, hogy a társadalomnak egységes leírását adhassuk. Tulajdonképpen ez az, amire a saját munkáimban az individualizáció fogalmának segítségével vállalkozom. Ebben az értelemben az individuumszociológiák a szociológia alapvető kérdésfeltevésének kerülőutakon való továbbvitele. A szociológia egyik célkitűzése, hogy adott társadalomtörténeti realitás egységes értelmezését megalkossa vagy legalább, hogy az adott kornak valamilyen értelmes leírását adja. Ez az, ami sokáig a társadalom fogalmával valósult meg, és amit mostantól újfajta analitikus eszközök – leginkább pedig az individualizáció fogalma – segítségével kell elvégezni.

Replika: Hogyan különböztetik meg magukat a módszertani individualizmustól?

D. M.: Kicsit átértelmezve a kérdést az individualizmus terminusnak minimum három különböző jelentése van. Az első jelentés ontológiai, amit még a középkorban kezdenek el használni. A kérdés itt az, hogy a csoportok, a kollektív entitások léteznek-e vagy sem abban az értelemben, ahogy az egyéneket létezőknek tekintjük. Az individuumszociológiákat ez nem érinti; a vita régóta lezárult. A szó második jelentése episztemológiai: ennél a pontnál jut fontos szerephez a módszertani individualizmus. A kifejezést olyan szerzők alkották meg, akik inkább a közgazdaságtanhoz, semmint a szociológiához állnak közel. Arra a központi elképzelésre építettek, hogy ha az egyéni cselekedeteket, preferenciákat stb. valamilyen módon aggregálni kívánjuk, akkor abból a hipotézisből érdemes kiindulnunk, hogy a cselekvők úgy gondolkodnak, mintha racionális gépek lennének – például a költséghatékonyság alapján döntenek. A klasszikus közgazdaságtan meghatározó része, de sokszor a szociológia is, ezt a megközelítést alkalmazza. A módszertani individualizmus tehát olyan episztemológiai megközelítést vázol fel, amelyet az egyénnel szembeni végletes érdektelenség jellemez. Vagyis itt az egyén nem számít, hiszen azzal a hipotézissel élünk, hogy a társadalmi lét, a kollektív jelenségek pusztán az egyéni cselekedetek, preferenciák stb. aggregátumai. A cselekvő – az egyén – azonban csak a költséghatékonyság-számítás szemszögéből jelenik meg. Furcsa módon tehát ez a szociológia, amely episztemológiai kiindulópontnak a racionális számítást választja, egyáltalán nem érdeklődik a hús-vér ember iránt. Az individualizmus harmadik jelentése inkább axiológiai, és több kapcsolata van az individuumszociológiákkal. Eszerint az egyén a társadalom központi értékévé válik. Az egyénnek nem kell többé alkalmazkodnia a csoport, az egész elvárásaihoz, hanem adott közösség központi értékeként tételeződik. Ez

az a pillanat, amikor a francia forradalom és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata a nyugati társadalmak egyik alapja lesz. Ezen axiológiai kérdésfeltevés folytatásaként és továbbéléséként értelmezhető a szociológiának az egyén iránti növekvő érdeklődése. E megközelítések hipotézise szerint a társadalmi jelenségeket, a „társadalmi” ma tapasztalható diverzitását és heterogenitását az egyéni tapasztalatokból kiindulva kell megértenünk. Utóbbiak eltéréseiből, ellentmondásaiból, összetettségéből következtethetünk az előbbiekre. Ezáltal pedig sokkal ígéretesebb út nyílik az egyszerű csoportos leírásokhoz képest. Tehát, hogy pontosabban megválaszoljam a kérdést, azok a szociológusok, akik azonosulnak az individuumszociológiákkal, nem ellenségesek vagy támadóak a módszertani individualizmussal szemben; mindössze nem helyezkednek bele az általa meghatározott episztemológiai keretbe. Amikor pedig egyikünk vagy másikunk tanulmányában az instrumentális racionalitás egyes elemeit mozgósítja, akkor azt a megértés és cselekvés egyéb, szélesebb körből vett tényezőivel összhangban teszi. Tehát az eredeti kérdésre válaszolva, ez a két megközelítés (módszertani individualizmus és individuumszociológiák) – a hangzásbeli hasonlóság ellenére – célkitűzéseit és módszereit tekintve alapvetően különbözik egymástól.

Replika: Ebből a szemszögből mondhatjuk, hogy mindez a weberi megértő szociológia megújítása, miszerint a szociológia célja annak megértése, milyen értelmet tulajdonítanak az egyes aktorok saját cselekedeteiknek?

D. M.: A francia individuumszociológiákat illetően kétféle irány létezik. Egyrészt azon megközelítési módok – és ide tartoznak François de Singly és François Dubet munkái, de egyértelműen az én munkásságom is –, amelyek kétségtelenül a megértő szociológia hagyományába illeszkednek. A módszereink általában kvalitatívák, legyen szó személyes vagy csoportos interjúról; vagy akár az egyén önmagán végzett szocioanalitikus munkájáról.

A másik oldalon található az individuumszociológiák ettől egészen eltérő felfogása, amely inkább az inkorporált diszpozíciók, ezáltal pedig a cselekvés nem tudatos szintjére koncentrál: ezekben a munkákban nem a cselekvő által szándékolt társadalmi hatás áll a középpontban, ahogyan Webernél, hanem inkább annak vizsgálata, hogyan épülnek be a cselekvés „programjai”: történjen ez a freudi tudatalatti szintjén, mint Vincent de Gaulejac-nál, vagy tudattalan testi diszpozíciók által, – mint Kaufmannál vagy Lahire-nél; mindenesetre ezek azok, amelyek a cselekvést meghatározzák. Tehát miközben mindannyian az individuumszociológiák keretein belül mozgunk, nem feltétlenül követjük a megértő szociológia hagyományát.

Replika: Mennyiben kapcsolódnak az individuumszociológiák a későmodernitás problematikájához? Ön szerint mi a különbség posztmodernitás és második modernitás között?

D. M.: Ez nagyon érdekes, a hatvanas évektől kezdve különböző szavakat használunk a végbemenő változások leírására: hipermodernitás, második modernitás, posztmodern, sokféle modernitás, illetve egyéb fogalmakat. A konkrét kérdésre válaszolva, a posztmodern – amelynek jelentése nagyon eltérő országtól és tudományterülettől függően, hiszen nem ugyanazt jelenti a művészetben, mint a szociológiában vagy a filozófiában – eredetileg episztemológiai kategória volt. A korábbi tudományosságról – illetve inkább tudásról –, amely önmagát egy nagy narratíva által legitimálja – ahogyan azt Lyotard, illetve a maga

módján Rorty megfogalmazza –, áttérünk egy olyan tudásra, amely kizárólag gyakorlati teljesítménye alapján igazolja létét. Felhagyunk a valóság „magyarázatainak” keresésével, és megelégszünk azzal, ami „működik”. Mindez lényegében a pragmatikus tradíció megújítása.

Ami a szociológiát illeti, a posztmodern két teljesen eltérő típusáról beszélhetünk. Egyrészt beszélhetünk a posztmodern szociológiai megközelítéséről, amit néhány marxista társadalomtudós – például Harvey vagy Jameson – az Egyesült Államokban és Angliában képvisel. Ők a pénzügyi tőke felhalmozására épülő késői kapitalizmus új fázisát a posztmodern kultúrával kapcsolják össze, amin az átmenetiség és gyorsaság korábbihoz képest sokkal tűnékenyebb kultúráját értik. Másrészt pedig szó van egy valódi posztmodern szociológiáról, amelyet részben Bauman, de főleg Baudrillard és Maffesoli dolgoz ki; ez a szociológia a „likvid” modernitás, a társadalmiság új, instabil formája iránt érdeklődik. Tehát a posztmodern episztemológiai koncepcióként indul, és olyan megközelítéssé alakul át, amely ténylegesen rákérdez az igaz és a valós fogalmaira.

A második modernitás fogalma – ahogyan azt Beck vagy Giddens használja (még ha nem is mindig ebben a formában) –, ettől eltérő jelleget ölt. Beck és Giddens azzal a hipotézissel él, hogy az intézmények a második modernításban teljesen eltérően működnek, mint az első modernításban. A változás abban áll, hogy az egyénekre vonatkozó intézményi előírások egyre erőteljesebben individualizálnak. A posztmodernnel ellentétben a második modernitás tézise szociológiai kutatási programot állít fel, amely aziránt érdeklődik, hogy az intézményi előírások szintjén milyen változások figyelhetők meg az első és második modernításban. Ebből következik, hogy Beck különös fontosságot tulajdonít például a munka világának, illetve a két különböző korszak eltérő közpolitikáinak és képzési rendszereinek. Franciaországban az olyan szerzők, mint Alain Ehrenberg vagy François Dubet dolgozzák ki a második modernitás koncepciójához közel álló saját elméleteiket.

Replika: Többször is említette a nemzetközi szerzőket. De melyek a francia individuumszociológia sajátos jellemzői?

D. M.: Az, hogy végbemegy az egyéni cselekvő valódi problematizálása. Némileg furcsa így mondani, de az egyik legmeghökkenőbb abban, ahogy – leegyszerűsítve – a németek és az angolok, pontosabban Beck és Giddens kezelték az egyéni dimenziókat, az a teljes érdeklenségük. Vitathatatlan, hogy kidolgozták az individualizáció tételét, de őket ténylegesen az intézményi előírások szintjén lejátszódó változások érdeklik. Ezáltal kevésbé érzékenyek a szingularitásra, az egyéni cselekvőkre, illetve még kevésbé az egyén saját magán végzett munkájára. Vitathatatlan, hogy felállították a reflexivitás tételét, de ezt mindketten azért tették, hogy hangsúlyozzák: az egyéneknek szembesülniük kell ezekkel a strukturális ellentmondásokkal. S tették ezt anélkül, hogy az egyének tényleges tevékenységét tanulmányozták volna. Az embernek az önmaga által, önmagán végzett munkájának kérdését sohasem érintik. Részben – de csak részben! – azért, mert sohasem végeztek empirikus kutatásokat, és ebben az értelemben sohasem mentek elég messzire a cselekvő tevékenységének tanulmányozásában. Ettől a megközelítéstől eltérően a francia individuumszociológiáknak nagyon erőteljes empirikus elköteleződése van. Alapvetően – de nem kizárólagosan – kvalitatív módszereket használunk, és ezen eljárások többsége esetében az egyén önmagán végzett munkája (*travail de l'individu sur soi*) központi jelentőséget kap. Klasszikus szóhasználatlaltal a szociológia mindig is a társadalom és az egyén közötti kapcsolatot, illetve az egyénnek a tár-

sadalomra és a társadalomnak az egyénre gyakorolt hatását vizsgálta. Ehhez a társadalom és egyén közötti kétirányú kapcsolathoz csatol a francia individuumszociológia egy harmadik elemet: az egyén önmagán végzett munkáját. Az ez iránti érzékenység válik e szociológusok valódi védjegyévé, vagyis a cselekvő önmagán végzett munkája iránti érdeklődésük, amikor is azt vizsgáljuk, hogy mi különbözteti meg az egyik cselekvőt a másiktól, legyen szó csoporton belüli vagy csoportok közötti különbségekről.

Replika: Beszélne arról, mennyiben hatott az Önök munkáira a foucault-i életmű?

D. M.: Az individuumszociológiák megközelítései közül Didier Fassinre és Dominique Memmire hatottak leginkább Michel Foucault munkái. Memmi szociológusként a gyakorlatban vizsgálta Foucault tételeit. Foucault, mielőtt a diszpozíciók vagy a biohatalom iránt kezdett volna érdeklődni – illetve mielőtt a demográfia speciális szerepe felé fordult volna –, a hatalomra vonatkozó elemzését a fegyelem szerepének kiemelésével kezdte. Azonban sohasem tanulmányozta ténylegesen az elnyomott cselekvőket; részlegesen vizsgálta az alávetettek beszédét, de soha az elnyomottak tényleges cselekvését. Memmi annak vizsgálatára vállalkozott, hogy mindez konkrétan hogyan történik. A továbbiakban egyik legfontosabb munkáját foglalom össze.¹ Azt tanulmányozta, hogyan jelenik meg a biohatalom a mesterséges megtermékenyítés, illetve az önkéntes terhességmegszakítás során. Eszményi foucault-i esettanulmány, de Memmi azt vizsgálja, hogyan individualizálódik a biohatalom. Hogyan kezeljük ténylegesen az abortuszokat és a mesterséges megtermékenyítést? Azt tapasztalja, hogy ellentétben azzal, amit Foucault megállapít – aki azt feltételezi, hogy az egyén feje felett folyamatosan ott lebeg egy erőteljes intézményi hatalom –, az egyének szembetalálják magukat az orvosokkal, az intézményekkel, amelyek súlyos válságban vannak, jelentős költségvetési megszorítások közepette, és amelyeknek ebből következően nagyon minimális kapacitásuk van az egyéni cselekvések tényleges ellenőrzésére, felügyeletére. Természetesen az orvosoknak van egyfajta hatalmuk, amely például a szemtől szembeni találkozók alkalmával érvényre jut. Azonban ezt követően nagyon kevés lehetőségük van a felügyeletre és a nyomon követésre. Így tehát Memmi a következő kérdést teszi fel: hogyan lehetséges, hogy a biohatalom ilyen kevésbé érvényesül a mindennapi felügyelet során? Ebből adódóan megváltozik a kérdés természete, és magának az alávetettségnek ez a rendszere kerül górcső alá. Memmi szerint maguk a találkozók nagyon lényegesek: itt valósul meg az egyének szűrése. Szétválasztják egyrészt azokat, akik az intézmény által elvárt hangon és diskurzust használva jelentkeznek az intézményhez, vagyis akik képesek jó állampolgárokként viselkedni, és akik ebből adódóan hozzáférést kapnak az általuk kért vagy vágyott támogatáshoz, másrészt pedig azokat, akik ezzel ellentétben, mint rossz állampolgárok, nem rendelkezvén a szükséges kulturális kompetenciákkal, nem tudnak az intézmény elvárásainak megfelelni, és ezért nem tudnak az intézmény által létrehozott skatulyákba beilleszkedni. Végül is ezen eredmények fényében Memmi – Foucault-val ellentétben – nem magát a fegyelmező felügyeletet hangsúlyozza, hanem az általa megalkotott terminussal „az elbeszélések feletti ellenőrzésről” (*police des récits*) beszél. Más szavakkal, manapság azt várja el tőlünk az intézmény, hogy képesek legyünk rendezett történeteket nyújtani számára – innen az elbeszélések feletti ellenőrzés kifejezése. Inkább narratív normalizációról beszélhetünk, mintsem a gya-

¹ A cikk magyar fordítása olvasható a mostani számban.

korlat tényleges felügyeletéről. Látható tehát, ahogy a foucault-i ihletettségű, ám elméleteit empirikus kutatás tárgyává tevő individuumszociológiák a társadalom tényleges működésére világítanak rá. A végkövetkeztetés – mivel a munkamódszer is – különbözik: Foucault inkább történetírói megközelítést használt, különösen eltérő történelmi korok vizsgálatakor; azonban gyakran keltette azt az érzést, hogy elemzései a tényleges társadalmi gyakorlatokat írják le. Ugyanakkor minden szociológus tudja, hogy inkább a társadalom által megalkotott elképzelések – például az intézményi előírások – és az egyének tényleges gyakorlata közötti eltérés, nem pedig az egyezés az általános.

Replika: Új könyvében, a *Singularista társadalomban* három dimenzió mentén vizsgálja a szociológia válságát. Egyszerre intellektuális, szakmai válságról, illetve az elemzés válságáról beszél. Mi a kapcsolat a három dimenzió között, és mi az Ön által felvázolt keret, amely lehetővé tenné, hogy választ adjunk a felmerülő kihívásokra?

D. M.: Számomra ez a három probléma szorosan kötődik egymáshoz. Természetesen, mint mindenki, úgy én is tisztában vagyok azzal, hogy mindegyik kérdéskörnek megvan a maga önállósága. De ebben a könyvben ezt a három kérdést úgy építem fel és úgy kezelem őket, mintha lehetséges lenne rájuk egységes választ adni. Az első probléma intellektuális. A szociológia, mint ahogy ezt már érintettük, a társadalom fogalma körül alakul ki. Ez az értelmezés az 1960–70-es évek óta, ha nincs is válságban, de mindenesetre elméleti zűrzavarnak adta át a helyét, és idővel egyéb megközelítések kerültek előtérbe. Az eredmény: egyfajta bomlásnak, a különböző szociológiai iskolák és megközelítések közötti nagyarányú heterogenitásnak lehetünk ma tanúi. Hozzátenném, hogy a szociológiának ez az intellektuális válsága nem kizárólagosan a tudományterületen belüli kérdés, hanem egyben a szociológia vonzerejének hiányát is jelzi. A manapság lényeges intellektuális társadalom- és bölcsész-tudományi viták már nem a szociológia, hanem inkább a filozófia, a politikai filozófia vagy a közgazdaságtan területén zajlanak. Ez az első válság tudományterületünk attraktivitására vonatkozik, és a társadalmi problémák megközelítésének módjával van összefüggésben. A második az elemzés válsága. Sokáig a szociológia – beleértve az interakciók szintjére koncentráló szociológiát – középpontjában néhány nagy társadalmi kategória állt. Hosszú ideig a társadalmi osztály a szociológia fő elemzési eszköze, mielőtt ez kiegészül – mellesleg meglehetősen nehézkesen – a nemmel, a generációkkal, illetve esetlegesen az etnikai dimenzióval. Azonban a szociológia mindvégig erőteljesen kitart amellett az elképzelés mellett, hogy a társadalom elemző megértése a nagy leíró kategóriák, a csoportok segítségével kell, hogy történjen. Én pedig úgy látom, hogy ma – és ez volt mostani beszélgetésünk kiindulópontja – az egyének a világot sokkal inkább személyesebb tapasztalataikon keresztül érzékelik. Ez pedig egyfajta hiányt teremt, kommunikációs problémát a szociológia nyelvezete – amely még mindig a nagy csoportkategóriákhoz kötődik – és a cselekvők által megélt tapasztalatok között. Jobban megvilágítva: amikor az 1960-as években a szociológusok a társadalmi osztály fogalmát használták, ez a szóhasználat lehetővé tett egy gyakorlatilag közvetlen fordítást a szociológiai elemzés nyelve és a cselekvők által megélt tapasztalatok között. Ma azonban azok a kategóriák, amelyeket tanulmányainkban használunk, nem bírnak jelentéssel az egyének mindennapi életére vonatkozóan. Ez a második válság – a szociológiai elemzés válsága. A harmadik válság tulajdonképpen szakmai és országok szerint nagyon különböző jellegű. Vannak olyan régiók – gondolok itt például Latin-Amerikára –,

ahol a szociológia, legalábbis egyes országokban, képes volt megőrizni vagy kialakítani egy erős professzionalizációt, legyen szó a közigazgatás számára vagy a vállalatok számára készült kutatásokról, illetve a civil és nemzetközi szervezetek által finanszírozott munkákról. Ugyanakkor vannak olyan országok, ahol a szociológiának nagy nehézségeket okozott, hogy professzionalizálódjon: azokban az országokban, amelyekben a szociológia lemondott bizonyos területekről a kereskedelmi és marketingfőiskolák, a politikatudomány vagy a kísérleti közgazdaságtan javára. Ebből adódóan a szociológia „piaci részesedést” veszített, és a fiatal szociológusok rendkívüli nehézségekkel szembesülnek, ha szakmai előmenetelükre gondolunk. A franciaországi helyzet némileg erre az utóbbi esetre példa. Ha valaki szociológiai tanulmányokat végez, szinte kizárólag a tanítás és a kutatás közül kényszerül választani. Természetesen egyesek találnak máshol is állást, de általában véve a közigazgatás, a vállalatok vagy a társadalomértelmezett civil szféra világában meglehetősen nehéz az elhelyezkedés. Ez a harmadik válság: a szociológia professzionalizálódásának válsága. Mellesleg ez az amerikai szociológia számára komoly problémát jelentett az 1990-es években, s ekkor rá is kényszerültek az egyetemek, hogy – a *cultural studies*-hoz hozzákapcsolódva – „megnyissák” és átalakítsák a szociológiát – a társadalom tanulmányozását – egy identitásokhoz (nők, kisebbségek) kapcsolódó diszciplínává. A szociológia jövője elválaszthatatlan attól, hogy a fiatal szociológusok jövőbeli elhelyezkedésének kérdésére milyen válaszokat találunk. A közszociológia (*public sociology*) mozgalma az Amerikai Egyesült Államokban például részben erre a kihívásra ad választ: olyan mozgalomról beszélhetünk, amely a szociológia egyetemi elefántcsonttoronyba zárkózására reagál, de annak szükségességét is hangsúlyozza, hogy a szociológia levegőhöz jusson és a társadalom működéséhez hozzákapcsolódjon.

A *Szingularista társadalomban* megpróbálom összekapcsolni ezt a három válságot, és olyan megoldást nyújtani vagy legalábbis javasolni, amely ezt a tripla válságot célozza meg: a kor leírását adni az individualizmus új felemelkedésének segítségével; az individualizáció és a próbák fogalmaiból központi elemzési eszközt kialakítani; illetve felvázolni egy szakmai válaszkísérletet, amely keretében a szociológia kifejezetten az egyénre koncentrálna. Utóbbi a társadalmi beavatkozás sajátos módszerét jelenti, amelynek célja, hogy megértessük az egyénnel a társadalmat, amelyben élnek (nem az introspekció, az önreflexió révén, hanem az extrospekció – a társadalomról való tudás segítségével). Mindhárom esetben azonos a problémafelvetés: azt feltételezem, hogy az egyének tőlünk, szociológusoktól a körülöttük zajló világ jobb megértését várják. Ma pedig az a szociológia feladata, hogy válaszoljon arra az alapvető kérdésre: milyen társadalomban élünk?

Replika: Lenne egy provokatív kérdésem: miért gondolja, hogy éppen a szociológia és miért nem új tudományterületek feladata lenne válaszolni ezekre az új kihívásokra? Mondhatnánk, hogy a világ megváltozott, tehát meg kell haladni a szociológiát...

D. M.: A szociológia eltűnése valódi veszteséget jelentene társadalmunk politikai életében. Hangsúlyozom, nem hivatalból védem a szociológiát. A mai világban a társadalmi jelenségek különböző változatos, eltérő és összetett értelmezéseivel találkozhatunk, azonban ebben az interpretációs arzenálban a szociológiai nézőpontnak megvan a maga tagadhatatlan különlegessége. Az én szememben a szociológiának politikai küldetése van, a szó legnemesebb értelmében. Azáltal, hogy képesek vagyunk a társadalom problémáit és tétjeit egyéni lépték-

re lefordítani, aktív részt vállalunk a demokrácia működtetésében. A demokrácia, pontosabban a kortárs demokrácia egyik nagy problémája, hogy a társadalmi tétek természetükből adódóan olyan homályosak, hogy a cselekvők nem képesek értelmezni őket. Természetesen a fordításnak ez a feladata nem a szociológia monopóliuma; de a szociológia aktívan részt vesz ebben. A szociológia eltűnése, és ez nagyon lényeges, demokráciáink ezen intellektuális válságának elmélyülését eredményezné. Ebben az értelemben a szociológia eltűnése valódi veszteséget jelentene. Végeredményben a szociológia a két nagy – az angol és a francia – forradalomból született a 19. század végén, és intézményi fejlődése többnyire a modern társadalmak demokratikus megfordulásait követte. Egyik elsődleges küldetése pontosan az, hogy növelje a társadalmak saját kollektív problémáira vonatkozó tudását, hogy megkönnyítse a vitákat, illetve növelje a társadalomba való beavatkozás lehetőségét. Ez az oka annak, hogy a szociológia elsősorban az államhoz fordult, majd szükség esetén a vezető osztályokhoz, a közigazgatáshoz és a vállalatokhoz. Azonban rendkívül fontos, hogy a szociológia a közvéleményt, a civil társadalom aktorait, a társadalmi mozgalmakat ugyanúgy megszólította. Ma pedig az egyénhez kell szólnia. A szociológia célja, hogy a társadalmi létet érthetővé tegye. Ezt pedig más tudományterületektől eltérő módon tesszük. Nyomatékosítom: a szociológia eltűnésének a demokratikus vitára nézve súlyos következményei lennének.

Replika: Az Ön által használt értelmezési keret Durkheim gondolatmenetére emlékeztet, aki *A társadalmi munkamegosztásról* című művében arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi integrálja a modern társadalmakat. Mondhatjuk, hogy Ön a jelenkor durkheimi kérdését fogalmazza meg?

D. M.: Vannak szociológusok, akik nagyon érzékenyek erre a kérdésre: hogyan lehetséges a társadalmi rend? François Dubet-re gondolok például, akit ez a kérdés a francia individuumszociológiaiak szerzői közül valószínűleg a leginkább foglalkoztat. Nagyon érzékeny vagyok a társadalmi kohézió kérdésére, azonban nem állítanám, hogy az individuumszociológiai megközelítések többségének középpontjában ez a kérdés állna (mindenesetre az én munkáim alapját sem ez a problematika képezi). A társadalmi integráció kérdése természetesen episztemológiai kérdés, amely ugyanakkor társadalmi és politikai bizonytalanságból született. Ez az aggodalom egyértelműen megjelenik Simmelnél, még nyilvánvalóbb Durkheimnél, még ha eltérő módon válaszolnak is ugyanarra a kérdésfelvetésre. Mindkettőjük esetében egy episztemológiai kérdéstről beszélhetünk, amely lényegében nem más, mint valamiféle társadalmi nyugtalanság lefordítása. Annak felismerése, hogy a társadalmi kapcsolatokat az egykor hagyományos struktúrák és autoritások mentén megszerveződő társadalmi lét szabályozta, véglegesen válságba jutott. Ez a modernitás születésének kettős kiindulópontja, az iparosodás által beindított gyors változás és a királyi hatalom lefejezése a nép által; az érzés, hogy semmi sem olyan, mint korábban, és az igény, hogy a társadalmi rendet új alapokon stabilizáljuk. Dosztojevszkij minden szociológusnál jobban megfogalmazta: „Ha nincs Isten, akkor mindent szabad”. Ezzel a nyugtalansággal szemben az válik fontossá, hogy megtaláljuk a módot, hogyan kontrollálhatók az elszabaduló érzelmek. Ez az a kérdés, amit a 19. század szociológusai feltesznek. Durkheim egyszerű válasza pedig a következő: ellentétben azzal, amit gyakran állítanak, a differenciált társadalom egyáltalán nem szétaprózódásra és megosztottságra ítélt, hanem ellenkezőleg, olyan társadalom, amely egy egyének közötti újfajta (kölcsonös) függőségi rendszer kialakulásához járul hozzá. Ez

Durkheim nagyszerű szociológiai válasza, amely kiváló elemzői képességeinek köszönhetően a probléma eltérő megközelítésére szólít fel. A társadalom differenciálódása nem probléma, hanem maga a megoldás. A társadalomban, ahol mindegyikünk specializálódik, funkcionálisan függeni fogunk egymástól, és ezáltal a szimpla azonosulásból fakadó szolidaritásról (amelyet mechanikus szolidaritásnak nevez) áttérünk egy magasabb szintű, organikusabb, ténylegesen funkcionális szolidaritásra, mivel minden egyes egyén saját mindennapi létezése során szembesülni kénytelen azzal, hogy saját személyes élete szoros összefüggésben van mások életével.

Ma ettől eltérő hangulat jellemző a szociológiára – még ha a szociológiára mindig is hatnak az aktuális társadalmi átalakulások. Ebből adódóan az individuumszociológiák kevésbé kapcsolódnak ehhez a problémához. Ami ezekkel a munkákkal közös, az inkább a társadalmi tételek egyéni tapasztalatok szintjére történő lefordításának kérdése. Ebben az értelemben az alapkérdés áthelyezéséről beszélhetünk, természetesen anélkül, hogy a társadalmi integráció kérdését feladnánk. Azonban ennek a kérdésnek, legalábbis az individuumszociológiák területén, „nincsen meg – vagy már nincsen meg – az az alapvető fontossága, amely sokáig megvolt a szociológiaelméletben (itt természetesen Talcott Parsonsra és az általa az integrációnak tulajdonított központi szerepre gondolok).

Replika: Ugyanakkor nem jelent-e a szingularizáció egyfajta veszélyt magára a társadalomra nézve?

D. M.: Fontos kérdés. Ezt mondtuk a 19. századi individualizmusról is. Mellesleg az első, aki ezt a veszélyt felismerte, maga Tocqueville volt. Ő nagyon kiválóan és már korán elemzés alá vonta az individualizmus újszerűségét: a változás, a köztársasági hagyományoktól eltérően, egészen új erőt ad az egyéni létezésnek és a gazdasági ügyeknek. Ebből rögtön adódott a kérdés, hogy az individualizmus nem fog-e vajon válságot szítani a személyes és a kollektív érdek ütközésekor. Vagyis nem félő-e, hogy az individualizmus, vagy ahogyan később nevezik, az individualizáció – vagy, saját terminussal élve, a szingularizáció – alá fogja ásni a társadalmi rendet. Ebből a szempontból, az elmúlt kétszáz év tapasztalataira támaszkodva, számomra úgy tűnik, hogy a központi kérdés nem a társadalmi kohéziót érinti – az továbbra is létezik, a félelmek és aggodalmak ellenére! –, hanem inkább arra vonatkozik, hogyan tudjuk a közöst és az egyénit összehangolni. És igen, ebből a szempontból értem a kérdését. A nyugtalanság nem annyira magára a társadalmi integrációra, mint inkább a közös és az egyéni összehangolására vonatkozik – és meg vagyok győződve arról, hogy ebben a formában ez a kérdés a következő évtizedek társadalomkritikájának egyik központi kérdésévé fog válni. Ehhez elegendő megfigyelni a Hannah Arendt-i „közös világ” fogalom újragondolását. Vagy azt, hogyan vetik fel a közgazdászok a közjóságok kezelésével kapcsolatban a közös kérdéskörét; mindez nyilvánvaló az ökológiai kérdések kapcsán is, vagy ahogy a közös Sen és Nussbaum „képességekről” alkotott elméleteiben, illetve a sokaság (*multitude*) elméletében és az erről szóló munkákban megjelenik. A lista természetesen nem teljes. A közös definíciója és a közös tételek és egyéni életek összehangolása társadalmaink központi kérdése. Mindeközben e kérdések hátterében kevésbé a társadalmi integráció problémája, mintsem a kritikai gondolkodás és a demokratikus részvétel egyfajta mozgósítása húzódik meg. Ez a kérdés – azt gondolom, ebben egyetértünk – a szociológia központi témája, amellyel összefüggésben természetesen a szingularitás mint kihívás vagy akár mint fenyegetés értelmez-

hető. Azonban a szingularitás lehetőségek tárháza is egyben. Végül is minden attól függ, a szingularitást hogyan értelmezzük: ennek egyik lehetséges módja, hogy belátom, csak abban az esetben lehetek képes saját szingularitásom megerősítésére, ha sikerült felismernem azt, ami bennem közös a többiekkel. Én ebbe az irányba próbálok előrehaladni.

Replika: Jól látom, hogy ez összefüggésbe hozható Mead munkásságával, aki az interszubjektivitás fontosságát hangsúlyozza?

D. M.: Mead nagyon fontos ebben a történetben, mert habár sokszor nem említik mint e megközelítésmód előfutárát, munkássága nagyban hozzájárult ennek az individuumra koncentráló koncepciónak a megalkotásához. A 20. század során fokozatosan – ahogyan azt Habermas különösen szépen végigvezeti – az individuum ezen felfogása jutott győzelemre. Amennyiben a tudatra építkező individuum koncepciójáról (a nyugati filozófia központi sajátosságaként megjelenő descartes-i egocentrizmusról) áttérünk az individuum interszubjektív eredetét hangsúlyozó megközelítésre: miszerint mi magunk a másikkal való kapcsolatban jövünk létre. Egyszerűen megfogalmazva, nem a saját magunkhoz, hanem a másikhoz való viszony az elsődleges. Ebből következően rögtön érthetővé válik, hogy nem létezhetünk az interszubjektivitás figyelembe vétele nélkül. Visszatérve az eredeti kérdésére, az egyén és a köz összehangolása – amely inkább politikai, mintsem pszichológiai kérdésfeltevés – az individuum azon meghatározásához kapcsolódik, amely szerint önmagunk megértése nem lehetséges anélkül, hogy a másikat bevonnánk ebbe a folyamatba. A szingularitásnak bármiféle kifejeződési formája csak azáltal igazolható, hogy a kollektívra helyezi a hangsúlyt. Az egyén, szemben azzal, amit a liberális tradíció állít, nem a társadalom létrehozásának egy módja (mint Robinson Crusoe mítoszában). Az egyén kimondottan törekény, a társadalmi egy adott formája. Intézmények, gyakorlatok, politikák együttese teszi lehetővé ennek az individuumnak elnevezett törekénységnek a (fizikai, társadalmi, politikai) létét. Más szavakkal, az individuum léte annak szingularitásában mindig is e közös társadalomalkotási folyamat függvénye. Egyébként ez a másik fontos oka az individuumszociológiának és a módszertani individualizmus (illetve általában a közös lét egyéb liberális olvasatai) közötti különbségnek. Az egyén sohasem a társadalom kiindulópontja; mindig a társadalmi végpontjában található.

Replika: Áttérve a szociológiai elemzés analitikus válságára adott válaszra: hogyan képesek a próbák a társadalom strukturálására?

D. M.: A próba fogalma nagyon ősi fogalom. Nem a modern társadalmak és nem is a szociológia sajátja. Évezredek óta jelen van a különböző történetekben és kultúrákban. A fogalom alapvetően egyszerű: azt a gondolatot takarja, miszerint a társadalmi lét próbák és kihívások sorozataként értelmezhető, melyekkel a cselekvők szembesülnek. Ebből az ősi felfogásból kiindulva tűnik számomra lehetségesnek egy olyan szociológiai megközelítés, amelyben a próba fogalma lehet az az elemzési eszköz, amelynek segítségével a nagy társadalmi problémák az egyéni tapasztalatok szintjére lefordíthatóak. Annál is inkább, mert az egyének, a különböző társadalmaktól függően, különböző kihívásokkal és próbákkal szembesülnek. E megközelítési mód szerint a társadalom leírása azt jelenti, hogy képesek vagyunk „elmesélni” az egyéneknek azokat a nagy strukturális kihívásokat és próbákat, amelyekkel szem-

besülnek. A társadalom elemzése a standardizált próbák azon együttesének elemzése, amelyekkel az egyéneknek szembe kell nézniük. Az egyének kialakításában központi szerepet betöltő próbák korszakonként és társadalmanként eltérőek. Tehát e nagy strukturális próbák feltérképezésének igénye központi elemét képezi az individuumszociológiák e típusának.

Ez azzal jár, hogy a szociológiát eltérő narratíva mentén építjük fel. Figyelem: minden szociológus történeteket „mesél”, de nem ugyanazt a történetet mesélik el. A modernitás történetét például elmesélhetjük úgy, mint a Fejlődés és az Ész folyamatos kiterjedését, még ha ez a racionalizálódási folyamat következményeit tekintve meglehetősen ellentmondásos is; de a folyamatos társadalmi differenciálódás történeteként vagy az emberiség fokozatos emancipálódásának hosszú folyamataként is. Utóbbi jól megfigyelhető a társadalmi osztályok, a nők vagy a harmadik világ fogalmai körül megszerveződő kritikai gondolkodásban. És számomra úgy tűnik, hogy úgy is lehetséges elmesélni a modernitást, hogy visszatérünk, és hangsúlyozzuk a személyes próbatétel – ezeréves – történetét: megragadni az egyént mindennapi létezésében, amikor is nagyszámú strukturális próbával kell szembesülnie. Az egyén itt úgy jelenik meg, mint próbákkal konfrontálódni kényszerülő cselekvő, amiből az élet embert próbáló és nyitott jellege is adódik, mivel minden egyes próba során az egyén elbukhat vagy sikert arathat. Tehát egy olyan alternatív történetről beszélünk, amelyet a szociológia annak érdekében mozgósít, hogy a modernitás során lejátszódó változásokat értelmezni tudja.

Replika: Önt maguk a próbák vagy inkább a hatásaik érdeklik?

D. M.: Ez egy érdekes kérdés. Ismét egy politikai kérdésfeltevésből indulok ki. Nemrég a szociológia célja az volt, hogy széttörje a társadalom hamis homogenitásának képét azáltal, hogy megmutatja, a társadalom társadalmi osztályokra szakadt. Mindig egy nagyon egyszerű példát hozok fel ennek magyarázatára: amikor 1912. április 14-én a Titanic elsüllyedt, három különböző osztályon utazhattak az utasok. A túlélési ráta nagyban függött attól, hogy az adott illető melyik osztályon utazott. 24% volt a harmadik, 36% a második és közel 64% az első osztályon. Tehát a süllyedő hajó sem ugyanaz a hajó mindenki számára... A klasszikus szociológia csodálatosan megmutatta ezt: a társadalmi és nemzeti egység diskurzusával szemben a szociológusok szüntelenül a társadalom strukturális megosztottságára figyelmeztettek. Ma egy ettől eltérő, mondhatnám, ezzel ellentétes problémával szembesülünk; a kortárs társadalmak folyamatosan széttöredeznek, az identitások balkanizációja valós kockázattá válik, fokozatosan az identitások heterogenitásának megkérdőjelezhetlensége felé tartunk. Egy ilyen helyzetben a szociológia célkitűzéseinek – és főleg hivatásának – irányt kell változtatnia: az kell, hogy legyen a feladata, hogy kimutassa, mi az, ami képes az egyéneket egymással összekapcsolni. Természetesen a társadalmi megosztottság kérdése továbbra is aktuális; de mostantól a fő kihívást a társadalomról alkotott közös vízió megalkotása jelenti. A próba fogalma is ezt célozza. Ezen értelmezésből kiindulva minden egyén, a társadalom tagjaként, közös kalandba vonódik be a tanulási folyamatok és a modern racionalitás erejének köszönhetően, mivel azonos típusú strukturális próbákkal kénytelenek szembesülni. Azonban, és ez az a pont, ahol elérkezünk a kérdése második feléhez, a cselekvők egyre egyedibb társadalmi helyzetétől, erőforrásaitól, ökológiai környezetétől függően válaszaik mindig különbözőek. A kérdésre adott választ a lehető legjobban leegyszerűsítve: az egyedi életek a közös próbákkal konfrontálódva alakulnak ki; ez e szociológiai megközelítési mód

alapvetése. A próbák hangolják össze az egyedit és a közöst; az egyének a társadalom tagjaként rákényszerülnek arra, hogy próbák közös együttesével konfrontálódjanak; azonban e próbákkal szembesülve és azokra egyénileg eltérő válaszokat adva az egyének fokozatosan szingularizálódnak. Nincs törés az egyéni és a közös között; az egyéni, a szinguláris megértése a közös megértésén keresztül történik.

Replika: De a próbák, ahelyett, hogy egyesítenének, meg is oszthatnak bennünket, hiszen a próbák közősek, azonban a sikerek egyéniek?

D. M.: Nem látom az ellentmondást. Minden egyén rákényszerül, hogy próbákkal szembesüljön: a munka világában, másokhoz való viszonyában, a közösséghez való kapcsolataiban stb. Ezek a próbák csak közősek lehetnek. Társadalmakban élünk, ráadásul modern társadalmakban, ahol – Marxtól Weberen át Foucault-ig – folyamatosan egyre növekvő racionalizálódásról számolhatunk be. A jelenlegi társadalom egyik legmeghatározóbb sajátossága más korábbi társadalmakhoz képest pontosan az, hogy a modern társadalmak olyan „gépek”, amelyek gyártják, átalakítják a tapasztalatokat. Az egyének a létezés minden területén alá vannak vetve a mozgósítás kényszerének; és nem létezik semmilyen kibúvó. Ez a kényszer, a próbákkal való szembenézés megkerülhetetlen. A próbák mindenkire egyaránt vonatkoznak, mert strukturálisak és a kapitalista társadalmakban egyúttal döntő jelentőségűek. Maga a szingularitás e közös próbákra adott válaszként jön létre, s ha ezt elfelejtjük, képtelenné válunk annak a politikai és intellektuális egységnek a megteremtésére, amelyre a kortárs társadalmaknak ma szükségük van.

Szociológusként egykor egy megosztott társadalom grammatikájának megalkotásához járultunk hozzá aktívan, most szükségessé válik a közös újjáépítése anélkül, hogy a konfliktus megkerülhetetlen létét figyelmen kívül hagynánk, s hogy rámutatnánk: a közös lét hátterében, osztály-, nem-, korbéli és egyéb különbségek húzódnak meg. Erre a feladatra messze nem az individuumszociológiák jelentik az egyetlen lehetséges megközelítési módot, de a maga sajátos módján és lehetőségeivel hozzájárul a közös és az egyedi összehangolásához.

Replika: Hogyan kerülhetjük el, hogy a próbák és sikerek (vagy kudarcok) ne konfliktusokat szüljenek, és ne legyen destruktív hatásuk? Hogyan vélekedik a próba fogalma mögött meghúzódó versengésről?

D. M.: Ez egy nagyon fontos kérdés, ezért engedje meg, hogy három észrevételt tegyek. Mindekelőtt a klasszikus szociológia megmutatta, hogy a konfliktusok jelentős integrációs erővel bírtak. Olyannyira, hogy ez volt az egyik nagy felfedezése az 1960-as éveknek – habár már Simmelnél is találunk ilyen irányú intuíciókat. De hogyan képesek a konfliktusok integrálni egy társadalmat? Az ok ismeretes: egy konfliktus során a cselekvők szembehelyezkednek, mivel kölcsönösen értéket tulajdonítanak valaminek; ez a közös tét – a konfliktusé – az, ami őket összehangolja. Furcsa módon a társadalom egységessége a konfliktuson keresztül alakul ki. A végkövetkeztetés még ma is meglepi a nyilvánosságot; de „ami logikus, az nem feltétlen szocio-logikus is egyben” – és fordítva. Ez az első pont, amit szem előtt kell tartani kérdése megválaszolásakor.

A második észrevétel ettől eltérő természetű: igaza van, a próba fogalma, legalábbis a mostani korszakban, összekapcsolható az ún. neoliberalizmus győzedelmeskedésével,

amennyiben a méricskélés ideológiájának és az egyének közötti konkurencia gondolatának általánossá válásáról beszélhetünk. Azonban ez valójában a próba logikájának eltorzítása; ne felejtjük, hogy a próbatétel története évezredek óta létezik (mint például a régi legendákban és epikus történetekben a hős próbatétele). Mindenesetre az igaz, hogy a neoliberalizmus kontextusában a próba fogalma erőteljesen instrumentalizálódhat – és instrumentalizálják is – a konkurenciát előtérbe állító intézményi logikák hatására, amikor is nem egy közös tapasztalatként értelmeződik, hanem az egyének osztályozására és az életutak diverzifikálására használják fel. Ennek eredménye az egyéni cselekvőt felelőssé tevő (*responsabilisation*) gondolkodásmód veszélyes elterjedése. Vagyis a próbák esetében – hiszen valaki sikeres, valaki pedig kudarcot vall – alattomos módon a siker vagy a kudarc kizárólagosan az egyén felelősségi körébe utalódik. Ebben az értelemben és ebből a szemszögből nézve a szingularitásra épülő társadalom mindig is az erőszak e formája által meghatározott társadalom lesz: nem pusztán adott, örökölt társadalmi pozíció statisztikai reprodukciójáról beszélhetünk, mostantól kezdve az alárendelt vagy „népi” pozíciók társadalmi újratermelését intézményi erőszak segíti – az egyénnek fel kell vállalnia kudarcát. Az intézmények kikényszerítik, hogy az egyének úgy fogadják el kudarcaikat (a munkában, a magánéletben), mintha azok korábbi cselekedeteik eredményei lennének. Teljes mértékben igaza van: itt egy destruktív és veszélyes folyamatról beszélhetünk, mind az egyének, mind pedig a társadalmak szemszögéből.

A harmadik észrevételemmel azt kívánom hangsúlyozni, hogyan változtathatjuk meg ezt a felállást, illetve, hogyan lehet képes hatástalanítani az egyének szubjektív szétrombolásának ezt a folyamatát a közös és egyedi összehangolása. Azt gondolom, kétféleképpen lehet ebben segítségünkre. Egyrészt megkülönböztetve a „felelősséget” (*responsabilité*) a „felelőssé tételtől” (*responsabilisation*). A felelősség annak beismerése, hogy saját cselekedeteink aktorai vagyunk; a felelőssé tétel egészen mást jelent: valakit felelőssé tenni mindazért, ami vele történik. Egyáltalán nem ugyanaz a két dolog. Valaki könnyen válhat önhibáján kívül munkanélkülivé, például ha szakmája elavult a technológiai változás következtében, vagy kiszervezték a munkahelyét, vagy válság sújtja az adott társadalmat, vagy kora, neme, etnikai hovatartozása miatt diszkrimináció áldozata. Összefoglalva: az egyén sokszor egyáltalán nem felelős az okokért, mégis alattomos módon felelőssé teszik munkanélküliségéért (mintha a munkanélkülít nem nyugtalanítaná és adott esetben nem tenné tönkre saját munkanélküli helyzetét). Ez az olvasat alapjaiban fosztja meg a munkanélküliséget annak társadalmi vonatkozásaitól. Az egyén vállalja tetteinek következményét és az ezzel járó felelősséget (hogyan is kerülhetné ezt el?), azonban kétségbe kell vonnia a felelőssé tétel alamuszi működésmódját. Szemben ezzel a veszéllyel, a közösnek és az egyedinek próbák segítségével történő összehangolása a megértést, illetve ezen túlmenően a közös nyelv megtalálását teszi lehetővé, annak az elképzelésnek az aláásására, amely szerint minden, adott egyénnel történő esemény saját kizárólagos felelőssége. Másrészt, ami hasonlóan lényeges: a próbák középpontba állítása lehetővé teszi, hogy szembemenjünk a jelenlegi társadalmak egyik legerősebb ideológiájával, a meritokráciával. Utóbbi szerint saját társadalmi helyzetemet annak köszönhetem, hogy rendesen dolgoztam, tehát megérdemlem. Számomra úgy tűnik, hogy az egyenlőség iránti igény megköveteli, hogy az elkövetkező években meghaladjuk ezen „igazság” kereteit. Szükséges – és nagyon komoly kihívás lesz a modern kultúra számára –, hogy megkérdőjelezzük ezt a meritokratikus elképzelést – annak a meglehetősen egyszerű gondolatnak a segítségével, miszerint az egyéni sikeresség esetében sok minden

egyáltalán nem az egyéneken múlik. A régi görögök felismerték ezt a szempontot, amikor a szerencse és a lehetőség fogalmáról beszéltek: a „szerencse” az egyéni siker elengedhetetlen feltétele. A „szerencse”, vagyis a siker egyéntől független részének felismerése, amely ezáltal kicsúszik bármiféle meritokratikus elemzés köréből, lehetővé teszi nem csak annak megértését, hogy milyen szinten függ az egyén élete egy adott közösségtől, hanem azt is, hogy lefektessük azt az alapot, amelyre hivatkozva egy közösség elszámoltathatja az egyéneket – az egyéni siker függ a közösségi támogatástól, erőforrásoktól, és ez elengedhetetlen részét képezi életünknek. Az egyéni siker nem pusztán a személyes erőfeszítések gyümölcse, hanem olyan esetleges elemek következménye, amelyek kicsúsznak az egyéni erőfeszítésekkel, azaz az érdemmel definiálható keretek közül.

Hogy az érthetőség kedvéért egy egyszerű képpel éljek: harminc éve egy fiatal szociológus számára, legalábbis Franciaországban, lényegesen könnyebb volt elhelyezkedni a munkaerőpiacon, mint ma. A személyes érdemek itt nem számítanak, hanem egyik-másik egyén sikerére vagy kudarcára a szerencse, a körülmények véletlen összejátszása, az eltérő helyzetek hatnak, és ezek magyarázzák társadalmilag a sikert vagy a kudarcot az Ön generációjának esetében. Ezzel szemben még egyszer hangsúlyozom: azáltal, hogy társadalmasítja a sikert és a kudarcot, a próba fogalma lehetővé teszi, hogy új értelmet adjunk a közösnek.

Replika: Milyen logikát követ a felelőssé tétel? Kit tesznek felelőssé?

D. M.: Az egyént. A felelőssé tétel egyfajta görbe tükörként működik. Mintha az egyént egy tükör elé állítanánk és elhítenénk vele, hogy jelenlegi helyzete múltbeli tetteinek (vagy éppen tétlenségének) a következménye. A felelőssé tétel rákényszerít minket, hogy kudarcunkat például egy rossz szakmai vagy iskolai döntés következményeként fogadjuk el, miközben fontos látni, hogy egy nagyító és torz tükörről van szó, hiszen nemcsak, hogy felelőssé tesz tetteink hosszú távú következményeiért, hanem olyan dolgokért is, amiket nem mi követünk el. Ez az a pont, ahol a saját tetteinkért vállalt felelősségről átcúszunk egy romboló felelőssé tételre, ahol mindig az egyént teszik felelőssé azért, ami vele történik. A felelősség fogalmának eltorzításáról beszélhetünk tehát: felelősnek lenni annyit jelent, mint vállalni, hogy mi magunk vagyunk saját tetteink előidézője, nem pedig az adott történelmi kontextus következményeinek vállalását. A felelőssé tétel szemfényvesztése, hogy ezt a modern kultúrában oly fontos kifejezést mozgósítva valójában kifordítja annak jelentését, és agyonnyomja az egyént saját helyzetének súlyával.

Replika: Ahogy láttuk, a különböző empirikus kutatások fontos szerepet játszottak a paradigma születésekor. Hogyan látja a kutatások szerepét, melyek a legfontosabb módszerek?

D. M.: Ha a saját munkáimat veszem alapul, de szélesebb értelemben véve az individuumszociológiák terén végzett egyéb kutatásokat is ide értjük, akkor sokféle módszert alkalmaztunk. Először is, érdekes módon – mivel az ember azt gondolná, hogy ez ezzel a megközelítési móddal ellentétes – kvantitatív módszerekkel is dolgoztunk. Bernard Lahire az egyének kultúrafogyasztását kutatva például kimutatta, hogy adott foglalkozási kategórián belül nagyon jelentős csoporton belüli eltéréseket találunk. François de Singlyvel egy „apró” kis módszertani szabályt fogalmaztunk meg erre vonatkozóan: a táblázatok oszlopainak vertikális olvasatához az individuumszociológiák – szisztematikusan – hozzátesznek egy hori-

zontális olvasatot. Vegyünk egy példát: gyakran mondjuk, hogy például a munkások 65%-a egy bizonyos sportot úz rendszeresen, de mindeközben megfélemedezünk a maradék 35%-ról – a csoporton belüli különbségeket rendszeresen figyelmen kívül hagyjuk. Ez csak egy példa, amely alkalmas arra, hogy megmutassa, hogyan lehetséges – a kvantitatív módszereket is beleértve – egy adott csoport kevésbé homogén olvasata a csoporton belüli különbözőségek hangsúlyozásával.

Hasonlóképpen a történeti módszereket is alkalmaztuk az individuumszociológiákban. Gondolok például Ehrenberg, Memmi vagy Fassin munkáira, illetve a latin-amerikai kutatásaimra az individualista tradíció kapcsán. Ezekben a munkákban a történelmet hívtuk segítségül, hogy rámutathassunk az individuum és az individualizmus nemzeti tradícióinak lehetséges olvasataira, illetve azokra a különböző módokra, ahogyan az intézmények létrehozzák – vagy sem – az egyént.

Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy az általunk használt módszerek többsége kvalitatív, olyanra, hogy ezen belül három típust is szükséges megkülönböztetni. Először említem a résztvevő megfigyelést, amelyet jelenleg kevésbé alkalmazunk. Habár ismerek olyan kutatókat Québecben, akik az 1980-as években alkalmazták ezt a módszert, hogy az egyének életét mélységében kutassák: a munka komoly odaadást követelt – a kutató megérkezett reggel a kutatni kívánt személyhez, és egészen estig vele maradt. Természetesen ez a módszer nem vezetett máshova, mint ahova vezetnie kellett: szerelmek szövődtek szociológus és kutató között. Mindenesetre ezt a módszert később nem alkalmazták. Azért említettem ezt a példát, hogy rámutassak: a résztvevő megfigyelés módszere – hacsak elviekben is, de – alkalmazható az egyének életének tanulmányozására. Ezt követően az individuumszociológiákban bevetettük a szociológusok által egyébként leggyakrabban használt módszert, az interjút. Mindenki a maga sajátos módján készíti az interjút, de legtöbbször valamiféle szocioanalízis a cél – életútinterjú segítségével. A kérdezett egyfajta reflexív önmaga felé fordulását kívánjuk elérni. Az interjú célja, hogy az egyén elgondolkodjon saját életútján, s hogy létrehozzuk a kommunikációnak azt a *sui generis* terét, amely lehetővé teszi ezt követően a szociológus számára, hogy megértse, hogyan fordítódik le és igazolódik az adott kollektív jelenség az egyéni cselekvő szintjén. Ezért van az – gondolok itt Jean-Claude Kaufmann, illetve a saját munkáimra –, hogy az interjúk valós induktív használatáról beszélhetünk. A szociológiai értelmezés valóban az interjú készítése közben születik meg – ahhoz hasonlóan, amit Glaser és Strauss a „grounded theory” elnevezés alatt az 1960-as években az Amerikai Egyesült Államokban kidolgozott. Ebben a megközelítésben az interjú az elméleti innováció és a szituáció elemzésének valódi menedékévé válik. Végül, a kvalitatív módszerek harmadik típusa a szocioanalízis valódi elmélyítése. Ennek a típusnak néhány eleméről írok a *Szingularista társadalomban* az extrospekció módszerének kidolgozásakor: a cél az, hogy a szociológus és az egyén közti hosszas és kölcsönös együttműködés által egy valódi individuumért való szociológiát (*sociologie pour l'individu*) dolgozzunk ki. Tehát a cselekvő és a szociológus többszöri találkozásuk eredményeként ténylegesen megkísérlik a szociológiai tudás személyes szintre történő lefordítását, vagyis egy szingularista szociológia kialakítását. Az extrospekció módszere esetében ez egy 4-6 találkozásból álló sorozatot jelent, ahol annak megértése a cél, hogy az adott társadalomra jellemző strukturális próbák hogyan jelennek meg egy adott egyén tapasztalatának szintjén.

Tehát a kérdésre visszatérve: ugyan az individuumszociológiák módszertanilag különböző módokon végezhetőek, a gyakorlatban többnyire a kvalitatív módszereket részesítjük

előnyben, mivel ezek más módszereknél több lehetőséget adnak az egyén önmagán végzett munkájának tárgyalására a szingularitás alakulására vonatkozóan.

Replika: Ugyanakkor mondhatjuk-e azt, hogy az individuumszociológiák kutatásokból születtek, tehát nem valamilyen elméleti megközelítés volt a kiindulópont?

D. M.: Igen, az individuumszociológiáknak az interjú elején általam adott leírása nyilvánvalóan némileg utólagos rekonstrukció. Mégsem tartom hamisnak azt az állítást, hogy a kiindulópont egy történelmi változás – mégoly homályos – felismerése: a társadalom megváltozott, és többé sem a funkcionalista, sem pedig a marxista megközelítések – hogy csak a két legfontosabbat, az integrációs és a konfliktuselméleteket említsem – nem képesek a változásokat nyomon követni. Ezért tehát új elemzési eszközöket kell találnunk, a szociológiai megértés új irányait kell kidolgoznunk. És még ha eleinte nem is fogalmazódott meg ilyen egyértelműen, de ebből a problematikából kiindulva kezdtek el különböző szociológusok összedolgozni. Majd fokozatosan, tanulmányról tanulmányra ez oda vezetett, hogy egy közös „tradíciót” hoztunk létre, vagy legalábbis egy sajátos analitikus megközelítésmódot dolgoztunk ki. Persze igaza van, kezdetben nem az elmélet alakítja a kutatás gyakorlatát, hanem inkább egy társadalmi adottság felismerése az, ami empirikus kutatások kiindulópontját képezi, és ami végül egy elméleti konceptualizációhoz vezet.

Replika: Elméletében az extrospekció módszere a szociológia szakmai válságára adott válasz egyik központi eszköze. Hogyan kell ezt érteni?

D. M.: Nem gondolom, hogy ez az egyetlen lehetséges megközelítés, amelynek középpontjában a szociológusok professzionalizációjának kérdése áll. Hosszú évek óta léteznek különböző szociológusi csoportok, amelyek arra szerveződnek, hogy segítsék a szociológusok elhelyezkedését a különböző intézményekben. Például mikor Pierre Bourdieu az 1990-es évek legelején megkapta a CNRS kitüntetését, a díjátadón azt mondta: a szociológusoknak mindenhol – az iskolákban, a gyárakban, a kórházakban – jelen kellene lenniük. „Valódi” iskolaszociológusokká, kórházi szociológusokká és munkaszociológusokká kell válniuk, akik szakmájukból adódóan teljességgel részei az adott szervezeti struktúrának; olyan szociológusokká, akiknek feladata a lokális tudások, a szervezetre vonatkozó speciális statisztikák előállítása. Illetve bizonyos közérdekű információk közvetítése, amelyek nélkülözhetetlenek a konfliktussal teli helyzetek megértéséhez. Tehát az adott szakmai közegbe beépült szociológus hozná létre a főnökök és a dolgozók, a betegek és az orvosok, a tanárok és a diákok számára fontos tudásokat. Bourdieu szemében már alapvetőnek tűnik fel annak fontossága, hogy a társadalmat mintegy eláraszszuk a szociológiai tudással. Sajnos a költségvetési szigorítások jelenlegi időszaka nem annak a lehetőségét vetíti előre, hogy holnaptól a köz- és magánintézmények nagy számban alkalmaznának szociológusokat ennek érdekében. Azonban fontosnak tartom a kezdeményezést, amely talán egy nap majd megvalósul. Végeredményben a pszichológusok mindenhol jelen vannak, a szociológusok pedig sehol. Mellesleg ez a különbözőség kevésbé „episztemológiai”, mintsem történeti okokkal magyarázható. A pszichológusok, részben annak köszönhetően, hogy az orvostudományok felől „érkeztek”, sokkal inkább képesek voltak arra, hogy hozzákapcsolódjanak az intézményekhez, beha-

toljanak az intézményi struktúrákba. Ez különösen szembetűnő, összevetjük azzal, hogy a szociológusok milyen mértékben bizonyultak képtelennek ugyanerre.

A professzionalizációt érintő kihívásra adott válasz központi eleme az extrospekció módszere. A kiindulópont a kordiagnózis felállítása: az egyének igénye, hogy megértsék a világot, amelyben élnek, és erre vonatkozóan a szociológiának megvan a maga sajátos mondani-valója – legalábbis ha sikerül lefordítani a szociológiai tudást az egyén szintjére. Minden alkalommal, mikor nyilvánosan kell bemutatnom ezt a koncepciót, először értetlenséggel találkozom. Hogy lehetséges, hogy a szociológia az egyénekhez szól? Ilyenkor arra szoktam felhívni a figyelmet, hogy amikor könyvet írunk, pontosan ugyanezt tesszük: írásban közzétesszük egy adott kutatás eredményeit, ezt követően pedig az egyén elsajátítja – vagy sem – a könyv tartalmát. Nincs tehát ebben semmi új, leszámítva, hogy az extrospekcióra épülő módszer esetében ez nem írásban történik, hanem az egyén és a szociológus közti munka eredményeként alakul ki. Ez tehát egy hosszabb, mélyebb munka, amelyre találunk példát más foglalkozások esetében is. Például ha arra gondolunk, amikor konzultálunk egy dietetikussal, hogy felmérjük és módosítsuk étkezési szokásainkat. Illetve emlékeztetnék arra, hogy szerte a világon a hatalomban lévő vezetőket különböző szakemberek (szociológusok, politológusok, közgazdászok) veszik körül, akiknek feladata nem más, mint hogy „elmagyarázzák” és segítsenek megérteni adott szituációkat az adott személy szemszögéből, helyzetéből kiindulva. Más szavakkal: arról van szó, hogy a „hétköznapi” emberek számára tegyünk elérhetővé ilyen ismereteket, hogy képesek legyenek például személyes nehézségeik kapcsán kibővíteni a vizsgálat spektrumát.

Az egyéni fejlődés kérdésének felvetése nem az extrospekció módszerének újítása. Az egyéni fejlődésről szóló különböző személyiségfejlesztő művekben mindig a pszichológizáló olvasat jelenik meg, az introspekcióval a középpontban. Az extrospekció esetében – és ez képezi e gyakorlat állandó vezérfonalát – a szociológust nem az egyén élete, hanem a tényleges társadalmi tétek érdeklik. Azt mondanám, hogy e megközelítés során nem érdeklődünk különösen az egyén életrajza vagy múltbéli problémái iránt; azoknak a próbáknak a minél behatóbb feltárását kíséreljük meg, amelyek napjainkban szakadnak rá az egyénekre. Az extrospekció célja, hogy jobban megértsük és megértessük a társadalmat, melyben az adott egyén él. Tehát egy olyan olvasatról beszélhetünk, amely kifelé irányul – innen az extrospekció kifejezése – abból a célból, hogy választ adjunk a kérdésre: milyen társadalomban élünk. Ennek a kérdésnek a segítségével egyfajta reflexiót idézünk elő a cselekvőkben azáltal, hogy rákérdezünk, miért vannak különbségek a fizetésekben, miért olyan nehéz párkapcsolatban élni, miért olyan nehéz manapság gyereket nevelni, miért olyan nehéz kapcsolatot ápolni egymással. És minden egyes alkalommal a magyarázatot a társadalmi kontextusban keressük, illetve a társadalmi viszonyok átalakulásában, sosem az introspekcióban (például nem a gyermekkori szocializációban vagy a múltbéli tapasztalatokban). Számomra úgy tűnik, hogy van erre társadalmi „kereslet”, és a „szociológia az individuumbért” az egyik – lehetséges vagy kiegészítő – iránya lehet a fiatal szociológusok professzionalizációjának.

Replika: Magyarországon, mint ahogy a többi kelet-európai országban is, a létező szocializmus rendszereinek összeomlása alapvető gazdasági, politikai és társadalmi változásokat hozott. Tanúi lehetünk egy erőteljes hangsúlyeltolódásnak a közöstől az egyéni felé, s itt a szociológia a változások megragadása szempontjából nehézségekbe ütközik. Mit gon-

dol, a szingularizmus fogalma hasznos lehet a Magyarországon végzett kutatások számára? A szingularista társadalom fogalma alkalmazható globálisan, vagy csak bizonyos korlátok között értelmezhető?

D. M.: Ez egy olyan alapvető kérdés, amelynek nagyon sok energiát szeretnék szentelni az elkövetkező években, és amellyel az Önök generációja mindenképpen szembesülni fog. Végeredményben a szociológia mint tudomány – és ez meglehetősen zavarba ejtő egyébként – rövid másfél évszázada során szinte kizárólag négy nemzeti hagyományra épített: az amerikai, az angol, a francia és a németre. Az ezen kívül eső szociológia hozzájárulása minimális maradt – legalábbis ami a tudomány fősodráját illeti. A konceptualizáció meghatározó része e négy nemzet tapasztalataiból épült fel. Ma meglepő gyorsasággal tapasztaljuk meg e korszak végét. A nyugati modernitás történeti egyedülállóságának weberi tézise erőteljesen megkérdőjeleződik a különböző fejlődő országok több százmillióra bővülő középosztálya láttán. A nyugati kapitalizmus eredetének ellentmondásosságán túlmenően az az álláspont, amely a nyugati értelmezési keret felsőbbrendűségét és elsőbbségét hirdeti, a korábbi centrumállamok, fejlődő országok általi többé-kevésbé gyors utolérése következtében egyre kevésbé lesz tartható.

Innen nézve a szociológia óriási kihívással szembesül. Olyan kihívással, amelyet az Ön generációja különösen erőteljesen fog érzékelni: vajon sikerül-e a szociológiai képzelőerőt kitágítani. Ezt rossz irányba is meg lehet tenni, mint ahogyan azt manapság a nemzetközi szervezetek által finanszírozott tanulmányok esetében tapasztaljuk, ahol egyszerűen veszik indikátorok egy csoportját, amiket a világon mindenhol megmérnek – „tesztelnek” –, és eszerint osztályozzák az országokat, különböző szinteket állapítanak meg. Szociológiai nézőpontból ezeknek az eredményeknek nincs különösebb jelentőségük, és értékük sem, azonban lehetővé teszik a hivatalos dokumentumok kitöltését, és támpontokként szolgálnak a politikai vezetők párbeszédéhez. Véleményem szerint e félrevezető irány alternatívájaként lehetséges az eredeti kihívás eltérő megválaszolása. Ehhez elengedhetetlen a nagy szociológiai kategóriák történeti felfejtése és újrafogalmazása: semmi különösebb oka nincs annak, hogy e négy nemzeti hagyomány határozza meg még mindig és mindörökké a szociológiai kategóriákat és a szociológiai megértés horizontját. Ebből adódóan nyitni, összehangolni, összekeverni kell, új koncepciókat találni és mindenekelőtt kialakítani a társadalmak közötti összehasonlítás újfajta módzatait. Azt gondolom, hogy ebben az individualizációra új elemzési eszközként tekinthetünk. Nem minden társadalomban található meg a piacgazdaság, a többpártrendszer, az iparosodás vagy a szekularizáció, és még sorolhatnám. Ugyanakkor szükségszerűen minden társadalom egyéneket hoz létre – empirikus egységekként, „teljes valójukban”. Természetesen az így megalkotott cselekvők különböző kulturális és történeti elnevezést kapnak, például szubjektumnak vagy individuumnak nevezzük őket. Ebben az értelemben az individuumnak mint morális alanynak meglehetősen eltérő intézményi elgondolásai léteznek (például nem azonos elgondolással találkozunk – csak hogy Nyugaton maradjunk – a középkorban, illetve manapság), de nincsen olyan társadalom, ahol az egyén mint empirikus egység ne létezne. Az individualizáció fogalma ezt a dimenziót kívánja kiemelni. Az összehasonlító szociológia új formája, amely olyan szociológiaként azonosítja önmagát, amely nem előfeltételez semmilyen modellt (a nyugati modernitás nemzetállamát), azt vizsgálja empirikusan, hogy adott társadalom adott történeti korban hogyan hozza

létre – a meghatározó strukturális erők és próbák hatása alatt – az individuumokat. Itt is az válik szükségessé, hogy az individualizáció folyamatként létrejövő társadalom gondolatát helyezzük a makroszociológiai megértés középpontjába. Innen nézve elképzelhető, hogy ami ránk vár – Ön jóval fiatalabb nálam, s talán megéli –, az a „szociológia aranykora.” Ennek keretében talán olyan összehasonlító tanulmányok készülhetnek majd, amelyek Törökországot Mexikóval, Magyarországot Chilével, Kínát Indiával vetik össze anélkül, hogy a centrumországok tapasztalatait mozgósítanák – gondolok itt az Egyesült Államokra, Németországra, Nagy-Britanniára és Franciaországra. Ez az összehasonlító munka a szociológiai képzelőerő szárnyalását hozza majd magával. És ebben az individualizáció különösen érdekes eszköznek bizonyulhat majd.

Tehát az Ön által feltett kérdésre sajátos módon tudok csak válaszolni. A kérdés arra vonatkozott, hogy milyen feltételek mellett alkalmazható a szingularitás koncepciója a magyar társadalomra vonatkozóan, amire én egyáltalán nem tudok válaszolni. Ugyanakkor meg vagyok arról győződve, hogy az individualizáció fogalma, értékmentességéből adódóan, nagyszerű eszköze lehet a jövő összehasonlító szociológiájának. Fel kell erősítenünk azt a folyamatot, aminek során manapság fokozatosan kezdjük felismerni az egységesnek gondolt nyugati individualizmus intellektuális tradícióján belül érzékelhető – angol, francia, német vagy amerikai – különbségeket. Fel kell erősíteni és ki kell tágitani, hogy a Kelet-Európában, de természetesen a világ többi régiójában, Latin-Amerikában, Afrikában és Ázsiában meglévő individualista tradíciók különbségeit is értelmezhessek. Az elmúlt években én például több történeti megértést célzó munkát és egy nagy ívű kutatást szenteltem annak, hogyan zajlik az individuum megalkotásának folyamata Latin-Amerikában, pontosabban a chilei társadalomban. Ebben a kutatásban a francia kutatásaimhoz hasonlóan a próba fogalmát használtam fel elemzési eszközként; azonban, mivel a próbák eltérőek a két társadalomban, a hatásuk alatt formálódó individuumok is radikálisan különböznek egymástól. Az individualizáció az új összehasonlító szociológia számára lehetőség, ígéret az elkövetkező évtizedekben. Ezt a kihívást azonban csak az Önök generációja válaszolhatja majd meg.

Replika: Chilei kutatásai során mennyire bizonyult használhatónak a szingularitás fogalma?

D. M.: Nem használtuk ezt a fogalmat! Kathya Araujo kollégámmal nem használtuk, mert nem hozható összhangba a chilei kontextussal. Ugyanakkor félig strukturált interjúk segítségével egy hosszú empirikus kutatómunka során behatóan tanulmányoztuk az individualizáció chilei esetre – bizonyos megkötésekkel Latin-Amerikára – jellemző történeti módozatait. Melyek az európai modellel szembeni legfőbb eltérések? Egy mondatban összefoglalva: a nyugati tradíció szerint az egyént mindenekelőtt az intézményi hatások formálják. Vagyis az intézmények – a munka, a tanulmányok, a család – azok, amelyek végeredményben individuummá kondicionálják az egyéneket. A nyugati individualizáció folyamatának középpontjában Parsons az intézményi individualizáció fogalmát helyezte: a nyugati individuum az intézményi parancsok gyümölcse. Egyáltalán nem ez a helyzet Latin-Amerikában, ahol az individualizmus hagyománya gyenge, ahol az intézmények meglehetősen ellentmondásos forrásokat biztosítanak az egyének számára, illetve ahol a cselekvők idejük meghatározó részét azzal töltik, hogy betömjék az intézmények által képzett lyukakat, vagy hogy adott esetben megvédjék magukat az intézményekkel szemben. Így tehát, amit az individualizá-

ció e válfaja eredményez, az egy „hipercselekvő” (*hyperacteur*) és relációnális egyén, akinek személyes erőfeszítései vagy személyes kapcsolatai segítségével olyan terheket kell a vállára vennie, amelyeket máshol az intézmények vállalnak magukra.

Az eredmény tehát rendkívül érdekes, ami felveti a nyugati individualizmus hagyományos modelljének elméleti megkérdőjelezését – amely az individuumot az Észak monopóliumának tartja, és úgy gondolja, hogy Délen csak kollektív csoportok, „közösségek” vannak. Valójában, illetve meglepő módon – és ezt a mi chilei kutatásunk is megmutatta – az egyén „sokkal inkább individuum” Délen, mint Északon. Hogy érthető legyen: valójában egy „hipercselekvőről” beszélhetünk, akinek folyamatosan saját magának, a saját egyéni szintjén kell megoldania azokat a problémákat, és megfelelni azoknak a próbatételeknek, amik máshol, vagyis Nyugaton az intézmények hatáskörébe tartoznak. Egy kicsit viccesebb formában: általában Délen (a periférián vagy félperiférián) az emberek – ez nagyon jól megfigyelhető Latin-Amerikában és Afrikában, de részben Kelet-Európában is ez a helyzet – azt gondolják, hogy sokkal „ravaszabbak” az északi embereknél. Végül is úgy gondolják, hogy valójában utóbbiak „kicsit ostobák”. Valójában e „népi” ítélet hátterében az individualizáció két eltérő formája mutatható ki: az embereknek Északon „nincs szükségük arra, hogy ravaszak legyenek”, s mivel az intézmények támogatják őket, a helyzetek egy jelentős részét rendezik. Ezzel szemben a déli országokban az egyének „nagyon ravaszak”, mivel folyamatosan az intézmények elégtelenségeivel, más szavakkal: a szabályok eltérő működésével találják szembe magukat. Innen nézve érthető, miért van Délen az embereknek az az érzésük, hogy nagyon „ravaszak”, miközben olyan társadalmakban élnek, amelyeket rosszul működőnek ítélnék; és Északon miért érzik az emberek ennek ellenkezőjét. Az individuumszociológiák arra szólítanak fel minket, hogy a szociológia kérdéseinek és megközelítési módjainak ilyen formában történő újrafogalmazását a következő években elvégezzük.

Fordította Szépe András